

МАКАЛ ТИПТЕРИ, ТИКЕ ЖАНА ЕТМЕ МААНИЛЕР

Макалада эксплициттїи жана имплициттїи типтеги макалдардын уюшулуш жолдору, мїнезї каралат. Алардын мындай типтерге белїнїшї тутумундагы сездердїн берген мамилелерине карай аныкталары иликтееге алынды жана алар конкреттїи факты-материалдардын негизинде талдоого алынды.

Иликтенип жаткан объектинин маўызын ачууда, эў оболу, анын табият касиети, мїнездїи езгечелїктерї, аткарган функциясы эске алынып, конкреттїи факты-материалдардын негизинде тїшїндїрїлет.

«Тїшїндїрїї бул – тїшїндїрїлїп жаткан объектинин маўызын ачуу, ал нерсенин ички, сырткы табияты ага окшош башка объектиге салыштырылуу менен аныкталат» [1, 14].

Макал-социалдык тарыхый енїгїштїн (процесстин), адамдын таанып билїи ишмердїїлїгїнн натыйжасы, экинчи жагынан тил, калыпташып калган тилдик бирдик (фразеология), текст. Макал мазмуну жалпылоо мїнезїне ээ. Ал жалпылоо тилдик каражаттар аркылуу ачык берилген (эксплициттїи) жана тилдик каражаттар аркылуу ачык берилбеген (имплициттїи), кеўїлдє турган ой катары жїзеге ашырылат, т.а., эксплициттїи формада айтылган макал мазмунунда тилдик бирдиктер (сез, сез айкашы) тике маанисинде колдонулса, имплициттїи формада колдонулган макал мазмунунда тилдик каражаттар етме маанисинде туюндурулат:

I. 1. Жети елчеп, бир кес. 2. Жанын баккан жарыбайт да, марыбайт, элин баккан карыбайт да, арыбайт. 3. Конок бир кїн консо - кут, эки кїн консо - жут. 4. Еле жегенче, беле же. 5. Баш кебейсе – ырыс, кас кебейсе – уруш.

II. 1. Кез - коркок, кол – баатыр. 2. Жомоктун тили – жорго. 3. Катын - алган каамыт кийет. 4. Жїгїрїк аял жїз эрди булгайт. 5. Тилге да тизгин керек.

I топтогулардын мазмунундагы лексемаларды тїз мааниде да тїшїнїп, эксплициттїи типтеги макалдар (айрым, саргара жортсоў - кызара бертесїї еўдїї бирин-экин макалдарды эске албаганда) катары кароо зарыл.

II топтогулардын мазмуну I топтогулардан айырмаланып, етме маанилерде колдонулгандыгына байланыштуу алар имплициттїи типтеги макалдар болуп саналат. Мунун себеби эмнеде? Бул тууралуу окумуштуу А. А. Криккманн тїз маанидеги: 1. Кеч болсо да, болгону жакшы. 2. Адегенде ойлон, андан соў жаса. 3. Кылым жаша, кылым оку; етме маанидеги : 1. Сез – кїмїш, унчукпоо – алтын. 2. Алма сабагынан алыс тїшпейт. 3. Каалаганыўдай жашаба, болгонундай жаша ж.б. сыяктуу бир катар макалдарды мисалга тартып, тїз жана етме маанилерде туюндурулуш себептерин алардын лексикалык составынан керет. Муну макал тутумундагы лексемалардын грамматикалык маанилеринин абстрактуулугуна жана конкреттїїлїгїне байланыштуу чечиле турган маселе катары карайт: «Эгер тике жана етме маанидеги сїйлемдердїн сездїк составына кеўїл бурсак, алардагы олуттуу айырмачылыктар дароо кезге

урунат. Биринчи типтеги (тїз маанидеги – А. Д.) сїйлемдер формалдуу жана абстрактуу маанидеги сездерден уюшулат. Анда эч кандай конкреттїи нерселердин, буюмдардын аттары аталбайт, эз алдынча аты аталбаган нерселер женїнде сез болбойт, болсо да, ете кеўейтилген келемдегї тїшїнїктїн аттары катары келет» [2, 154], - дейт да мындай макалдардын синтаксистик тїзїлїшї жоқ, эч качан, баары, жакшы, жаша, убакыт, кеч, эрте, орун ж.б. сыяктуу сапаттык, сыпаттык, орундук, мезгилдик абстрактуулукка ээ сездерден уюшуларын керсетет.

Ал эми экинчи типтеги макалдарда конкреттїи нерселердин аттары аталып, бул учурда макал табиятына ылайык, заттын, нерсенин, буюмдун, тїшїнїктердїн аттары тике маанилеринде туюндурулбай, етме маанилеринде колдонуларын белгилейт. Бул бир жагынан туура. Кепчїлїк макалдардын материалдарынан ушундай езгечелїктї ачык байкоого болот. Бирок бул кезкараштын калпыс экендигин кыргыз эл макалдарынын айрым фактылары ырастап турат: 1. Жер азыгы – суу. 2. Алтынды орогон менен жез болбойт, жибекти орогон менен бєз болбойт. 3. Берї баласы ит болбойт. 4. Карынын керкї – сакал, сездїн керкї – макал. Биринчиден, мисалга алынган макалдардын бардыгында конкреттїи нерселердин аттары бар: суу, алтын, жез, берї баласы, ит, сакал, макал. Аталган лексемалар макал мазмунунда конкреттїи нерселер катары катышып, автор белгилегендей, етме маанилеринде эмес, тїз маанилеринде эле колдонулду. Ушундан улам, бардык эле макалдардагы конкреттїи нерселердин аттары катары келген лексемалар етме маанилерде колдонулбастыгын белгилеп коюуга туура келет. Ошондуктан, тутумунда конкреттїи нерселердин аттары аталып тургандыгына карабастан, булар эксплициттїи макалдардын тибине кирет. Экинчиден, автор керсеткен экинчи типтеги – «Алма сабагынан алыс тїшпейт» етме маанилїи макалы тїз маанисинде да туюндурулат. Анткени алма сабагынан алыс тїшпесї анык. Ал эми анын кыйыр мааниси тикеден-тике дал ушул тїз маанисинен келип чыкты да, аны менен теў катар колдонулуп, маанисин кеўейтип, эксплициттїи типтеги макалдык мазмунду шарттады.

Ошентсе да, эксплициттїи формада айтылган тїз маанидеги жана имплициттїи формада туюндурулган етме маанидеги макалдардын жаралышын шарттаган кандай семантикалык механизмдер бар деген жїйелї суроо туулбай койбойт. Биздин оюбузча, макалдын семантикалык структурасында конкреттїи нерселердин аттары салыштырууга негиз болуп тїшсе жана алар сїйлем тутумунда маанилик жылыштарга ээ болуп турса, етме маанилик функцияны аткарат. Муну жогоруда келтирилген: Кез – коркок, кол - баатыр; Жомоктун тили – жорго; Катын алган каамыт киет; Тилге да тизгин керек. II топтогу макалдардын коркок, баатыр, жорго, тизгин, каамыт лексемаларынын макал тутумунда аткарган милдеттеринен байкоого болот. Мындай шартта, салыштыруучулук мїнез семантикалык езгече ыкмада жїзеге ашат, атап айтканда, коркоктой, баатырдай, жоргодой сыяктуу ачык, даана, нагыз тилдик салыштыруу жолу менен берилбестен, макалдын семантика - структурасына ылайык, ал аталыштардын ички маанисине сїуирилген салыштыруу аркылуу туюндурулду. Конкреттїи нерселердин аттары катары келген ал лексемалар макалдын семантика-структурасына жараша субъектилик, объектилик, предикаттык катышта келе берет. Макал мазмунунда салыштырууга негиз

болуп тїшкен – коркок, баатыр, жорго лексемалары синтаксистик планда баяндооч, логикалык багытта предикат; тизгин сєзї – сїйлєм ээси, субъект; каамыт лексемасы – толуктооч, объект. Натыйжада булар логика-синтаксистик катыштын негизинде єтме маанилик жылыштарга ээ болуп, семантикалык катмарланууларды жаратты да, имплициттї типтеги макалдарды шарттады.

Макал тутумундагы конкреттї нерселердин аттары катары келген лексемалар тїз маанилеринде колдонулган учурларында салыштырууга негиз боло алышпайт. Алар сїйлєм тутумунда атоо маанилеринде, тактап айтканда, аларда аталыштын єзїн керсетї максаты кезделсе жана макал тутумунда єтме маанилик жылыштарга кириптер болбосо, тике маанидеги функцияны аткарат: Жер азыгы – суу; Жерге чачылган кык тогуз жыл пайдалуу; Алтынды орогон менен жез болбойт, жибекти орогон менен бєз болбойт; Берї баласы ит болбойт; Карынын керкї – сакал, сєздїн керкї – макал. Мында нерселердин аттары тїз маанилеринде колдонулган сєздер: суу, кык, алтынды, жибекти, берї баласы, сакал, макал лексемалары болуп саналат. Ошондуктан бул типтеги макалдарды жогоруда келтирилген I топтугу эксплициттї макалдардын тобуна кошуу керек. Алардын ортосундагы формалдуу айырмачылыкты тек гана лексикалык составынан байкайбыз. Ушундан улам, аларды шарттуу тїрдє эки тїргє бєлїгє болот: 1) Конкреттї нерселердин аттары катышпаган абстракциялык мїнездегї макалдар: 1. Аргасыз кулдук кылгандын кеги ичинде калат. 2. Жети елчєп, бир кес. 3. Тизелеп жашаганча, тик туруп елгєн жакшы. 4. Єлє жегенче, беле же. 5. Баш кебейсе – ырыс, кас кебейсе-уруш. 2) Конкреттї нерселердин аттары катышкан предметтїлїк мїнездегї макалдар: 1. Жер азыгы – суу. 2. Ат – мингендики, тон – кийгендики, аял – тийгендики. 3. Жери байдын эли бай. 4. Кашаа жыгач чєп эмес. 5. Карынын керкї – сакал, сєздїн керкї – макал. Эки тїрдегї бул макалдарга тиешелї жалпылык да бар. Ал жалпылыкты тутумундагы сєздердїн єз-єз маанилеринде (єз мааниси айрым учурларда бир канча тике маанилерди туюндурушу да ыктымал) колдонулушунан керїгє болот. Дал ушул єзгечелїк аларды бир типтеги эксплициттї макалдардын тобуна кошуп турат.

Эксплициттї айрым макалдар менен имплициттї кээ бир макалдар грамматикалык тїзїлїштерї боюнча эч айырмасыз колдонулат. Сыртынан караганда, алардын семантика-структурасында айырмачылык жоктой сезилет. Салыштыралы:

1. Жер азыгы – суу (эксплициттї макал).
2. Жомок тили – жорго (имплициттї макал).

Эки типтеги макал теї грамматикалык тїзїлїштерї боюнча женекей, баш мїчелердїн катышы боюнча жалаї сїйлємдер, синтаксистик аткарган кызматтары жагынан да окшош. Баяндоочтук милдетти экєнде бирдей конкреттї зат атооч сєздер аткарып турушат. Бирок эї башкысы, ал зат атооч сєздерден турган баяндоочторунун (суу, жорго) макал тутумундагы семантикалык механизмдери ар башка. Эксплициттї макалдагы суу баяндоочу жер азыгы субъектисине карай предикаттык катышта келди. Логикалык планда, жердин азыгы болуу милдетин аткаруу менен, анын сапаттык касиети ачылды. Натыйжада суу баяндоочу суунун сапатын, касиетин, милдетин тике мааниде туюндурду. Муну суунун тїз

маанисиндеги семантикалык катмарлануусу деп тiшiнiгe болот: суу-жер аркылуу сапаттык касиетке ээ; суу – жердин жашоосу катары милдет; суу-жердин азыктануусу. Мындан жер азыгынын аталышы келип чыкты. Имплициттi макалдагы жорго баяндоочу жомоктун тилин аныктап турат. Ал макал тутумунда эз маанисинде чагылдырылбай, ошол тике маанини салыштыруучулук мiнезге айландырды. Жорго – жылкынын бир тiрi, анын бир калыпта чуркашы, буттарын теу таштап шыдыр, жылма тегиз жiгiрiшi жомок тилинин айтылышына салыштырылды. Образдуулукту шарттаган жорго лексемасы етме маанидеги темендегидей маанилик катмарларды эз ичине камтып турат: тiшiнiктiлiк, таасирдiлiк, ритмдiлiк, ийкемдiлiк, угумдуулук, б.а. жомок тили тiшiнiктi, жомок тили таасирдi, жомок тили ыргактуу, жомок тили ийкемдi, жомок тили угумдуу. Булардын бири-бирине жуурулушуп биригiсi етме маанидеги жорго сезiне сыйдырылып, макалдын семантика-структурасында негизги жiктi кетерiп турат. Ал макал мазмунуна жана интонациялык айтылыш ыргагына шайкеш келген сез. Жорго лексемасынын макал тутумунда атоо маанисинде колдонулушу – сырткы гана формасы, сiйлeмдiн семантикалык-структуралык тiзiлiш езгечелiгiнiн негизинде анын ички семантикасы салыштыруучулук мiнезге ээ болду.

Ошентип, макал тутумундагы лексемалардын бири-бирине карай синтаксистик байланыш-катышы, анын негизинде айрым сездердiн семантикалык жылыштарга ээ болушу, тике, етме маанилерде туюндурулуш езгечелiктерi эксплициттi жана имплициттi макалдарды жаратары белгилi болду. Аныкталып жаткан тике жана етме маанидеги бул езгечелiктер макалдын семантика-структуралык ички тiзiлiшiне тиешелi экендигин баса белгилеп коюшубуз керек. Анткени макал текстине, синтаксистик-семантикалык жалпы мазмунуна байланыштуу ой башка маселе.

Макал турмуштук тажрыйбалардын негизинде акыл-насаат берiчi кыска, элестi, угумдуу, таасирдi сездерден уюшулган чулу ойду билдирип турат. Ал ой тiз жана етме маанилердин биримдигинен жаралып, белгилi бир кыйытылган олуттуу орчун ойду туюндуруп, жалпылоо касиетине ээ болсо, макалдык статусту шарттайт. Демек, каймана, кыйыр айтылган турмуштук насаат – жобо макал мазмунунун эн белгисин билдирет. Эгерде макалдын семантика-структурасындагы жалпы мазмунда кыйытылган ой туюндурулбаса, чагылдырылып жаткан ойдун метафорасы болбосо, тике мааниде эле колдонулуп калса, ал макал болуудан калат. Кандай гана макалды албайлы, же тiз тiшiнiгi менен катар кыйыр ой кошо чагылдырылат, же болбосо, бир гана кыйыр мааниде айтылган ой туюндурулат.

Тiз тiшiнiгi менен катар кыйыр айтылган ой тикеден-тике эксплициттi макалдарга тиешелi:

1. Жети елчеп, бир кес.

Тiз мааниси:

Кыйыр мааниси:

1) акылга салып, ойлонуп иш кыл;

1) бир нерсени жасоодо жети
слчөп, бир кес деп тиз айтылат, бул -
чындык.

2) орундуу, сапаттуу иш жаса;
3) бир ишти кайра-кайра
кайталаба;
4) туура эмес ишке кириптер
болбо.

2. Жанын баккан жарыбайт да, марыбайт,
Элин баккан карыбайт да, арыбайт.

Тиз мааниси:

1) өз жанын гана караган адам
жарыбасы да, марыбасы да
белгилі, эл камын ойлогон
адамдын эмгегин эл баалайт, эл
эсинде тибелік калат, ошон ичин
карыбасы да, арыбасы да анык.

Кыйыр мааниси:

1) өз жанын гана караган адам –
эгоист, өзүмчүл, эл ичин эмгектенген
адам – ак жирек, патриот;
2) өз камын гана керген адамдын
эмгеги бааланбайт, эл камы ичин
жигирген адамдын акыбети кайтат;
3) өз жанын караган адамдын
жашоосу убактылуу, эл ичин кам
кергендин жашоосу тибелікті;
4) өз жанын баккан адамга
караганда, эл ичин эмгектенген
адамдын жизи ар дайым жарык
болот;
5) өз жанын караган адам –
жалгыз, эл камын керген адам –
эл менен;
6) адам эл менен адам, «коомдо
жашап туруп, коомдон сырткары
боло албайсыз» (В.И. Ленин).

Тиз тизиниги жок, кыйыр айтылган ой имплицитти макалдарга тиешелі:

1.Кез – коркок, кол – баатыр.

Тиз мааниси:

1) тиз мааниси – жок, анткени
макалды тиз маанисинде кабыл
алууга болбойт, демек, жалган.

Етме мааниси:

1) иштей келсе - билинбейт;
2) жалкоолук жаман – адат, эмгек
кылуу – жакшы адат;
3) жалкоолонуп жумуштан качпа;
4) жумуш кеп керинет, бирок битет;
5) эмгек бааланбай койбойт.

2. Катын алган каамыт киет.

Тиз мааниси:

Етме мааниси:

1) ӱйленген адам каамыт кийбейт,
демек, жалган

1) ӱйленген адам мурдакыдай жӱре
албайт;

2) ӱй-биле ӱйшӱгӱн аткаруу милдети
жӱктелет, «катын алсаӱ отун ал»;

3) бардык нерсени ези
каалагандай чечпейт;

4) жашоо кечирӱи – ачуу да, таттуу
да;

5) ӱйленӱи – турмуш мыйзамы.

Кыйытылып айтылган ой эксплициттӱи типтеги макалдарга да, имплициттӱи типтеги макалдарга да бирдей мӱнездӱи болгондуктан, демек, бардык макалдарда кыйыр туюндурулган ойдун жемиши болот. Эӱ башкысы, кандай типтеги макалдар болбосун, жалпылоо механизминде ээ болушат.

АДАБИЯТТАР

1. Никитин Е. П. Объяснение – функция науки. -М., 1970.
2. Паремииологические исследование. Сборник статей. -М., 1984.
3. Асаналиев ӱ. А. Сез – сеелет. -Бишкек, 1999.
4. Кыргыз макал-лакаптары. / Тӱзген : Усупбеков Ш. -Ф., 1982.